

ЖИНСИЙ ЭРКИНЛИККА ҚАРШИ ЖИНОЯТЛАР БЎЙИЧА ВОЯГА ЕТМАГАН ШАХСЛАРНИ СЎРОҚ ҚИЛИШГА ТАЙЁРГАРЛИК КЎРИШ

Ҳасанов Бекзод Ҳасанович

Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси

Навбатчилик кисми катта прокурори.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22881299>

Барчамизга маълумки, 2023 йил 30 апрелда ўтказилган умумхалқ референдуми яқунлари бўйича қабул қилинган янги таҳрирдаги Конституцияда инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва кадр-қиммати олий қадрият эканини мустаҳкамланиб, болаларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга оид конституциявий кафолатлар кучайтирилди.

Бу қоидаларнинг жиноят процессидаги аҳамияти шундаки, вояга етмаган жабрланувчини сўроқ қилиш фақат далил олиш воситаси эмас, балки боланинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлаш механизми ҳамдир.

Сўнгги йилларда мазкур конституциявий ёндашув махсус қонунчилик билан ривожлантирилди. Хусусан, 2024 йил 14 ноябрда “Болаларни зўравонликнинг барча шаклларида ҳимоя қилиш тўғрисида”ги ЎРҚ–996-сон Қонуни қабул қилинди. Унда боланинг ҳаётига, соғлиғига, жинсий дахлсизлигига, шаънига, кадр-қимматига ҳамда қонун билан ҳимоя қилинадиган бошқа ҳуқуқлари ва эркинликларига тажовуз қиладиган, жисмоний ёки руҳий азоб етказётган ёки етказиши мумкин бўлган ҳамда асосий эҳтиёжларига зид бўлган, шу жумладан телекоммуникация тармоқларидан ва Интернет бутунжаҳон ахборот тармоғидан фойдаланган ҳолда амалга ошириладиган, қасддан содир этиладиган ҳаракат (ҳаракатсизлик) болаларга нисбатан зўравонлик деб эътироф этилиши белгиланди [1].

2025 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан 2026–2030 йилларга мўлжалланган болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича миллий стратегия тасдиқланди [2]. Ушбу стратегия доирасида зўравонликка учраган ёки хавф остида қолган болалар учун мутлақо янги ижтимоий қўллаб-қувватлаш механизмлари жорий этилмоқда.

Шундай қилиб, миллий қонунчиликда “болани терговга мослаштириш” эмас, балки “тергов жараёнини болага мослаштириш” тенденцияси шаклланмоқда.

Жинсий эркинлик ва жинсий дахлсизликка қарши жиноятларни тергов қилишда вояга етмаган жабрланувчи ёки гувоҳнинг кўрсатувлари жиноятнинг ҳолатларини аниқлашда муҳим далил манбаларидан бири ҳисобланади. Бироқ мазкур тоифадаги жиноятларни тергов қилишда боладан ахборот олишнинг ўзи эмас, балки ушбу ахборот қандай шароитда ва қандай методика асосида олингани ҳам принципиал аҳамиятга эга.

Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияда боланинг энг яхши манфаатларини таъминлаш, унинг кадр-қимматини ҳурмат қилиш ва ўз фикрини эркин билдириш ҳуқуқи халқаро стандарт сифатида белгиланган [3].

БМТ Бола ҳуқуқлари кўмитасининг 24-сонли умумий шарҳида эса болалар билан одил судлов тизими доирасида ишлашда уларнинг ёши, ривожланиш хусусиятлари ва махсус эҳтиёжларини ҳисобга олиш зарурлиги таъкидланган [4].

Шундан келиб чиқиб, вояга етмаган шахсни сўроқ қилишга тайёргарликни оддий ташкилий тадбир эмас, балки боланинг ҳуқуқларини таъминлаш ва ишончли далил олишга қаратилган мустақил криминалистик босқич сифатида қараш мақсадга мувофиқ.

БМТнинг “Жиноятдан жабрланган ва гувоҳ бўлган болаларга нисбатан одил судлов масалалари бўйича қўлланма”сида болалар билан ишлашда уларнинг кадр-қиммати, махсус эҳтиёжлари, психологик ҳолати ва хавфсизлигини таъминлаш зарурлиги кўрсатилган [5].

Ушбу ёндашув сўроқ жараёнини боланинг эҳтиёжларига мослаштиришни назарда тутди. Лансароте конвенциясининг 35-моддаси эса бола билан интервью (Европа ва АҚШда сўроқ шу тарзда юритилади) ўтказишнинг махсус кафолатларини белгилайди.

Жумладан, интервью махсус тайёрланган мутахассислар томонидан, имкони борича бир хил шахс иштирокида, болага мослаштирилган хоналарда ўтказилиши, интервьюлар сони зарур минимум билан чекланиши ва интервью жараёни видеога қайд этилиши назарда тутилган [6]. Европа инсон ҳуқуқлари суди амалиётида ҳам мазкур талаблар бола билан интервьюларни ташкил этишда муҳим стандарт сифатида қўлланади [7].

Демак, халқаро стандартларда сўроққа тайёргарликнинг асосий мақсади икки вазифани бир вақтда таъминлашдан иборат:

- биринчиси, боланинг ҳуқуқлари ва психологик хавфсизлигини таъминлаш;
- иккинчиси, жиноят учун аҳамиятли маълумотларни ишончли тарзда олиш.

Вояга етмаган шахснинг фақат биологик ёши сўроқ тактикасини белгилаш учун етарли эмас. Терговчи боланинг психологик ва аълий ривожланиш хусусиятларини ҳам ҳисобга олиши лозим. Бунда, сўроқдан олдин қуйидагиларни аниқлаши мақсадга мувофиқ бўлади:

- боланинг ёши;
- нутқ ва мулоқот қобилияти;
- хотира хусусиятлари;
- диққатни жамлаш қобилияти;
- вақт ва маконни идрок этиши;
- гумон қилинувчи билан муносабати;
- ота-она ёки бошқа катта шахсларга боғлиқлиги;
- воқеа ҳақида аввал кимга ва қандай маълумот бергани.

Бу маълумотлар сўроқнинг мазмунини эмас, сўроқни ўтказиш усулини белгилаши керак.

Болага мос одил судловнинг муҳим элементларидан бири сўроқ ўтказиладиган муҳит ҳисобланади.

Хусусан, Лансароте конвенцияси болалар билан интервьюларни махсус мослаштирилган хоналарда ўтказишни талаб қилади [6]. Бунда хона болада кўрқув ёки расмий босим ҳиссини кучайтирмайдиган, ташқи шовқин ва чалғитувчи омиллар минималлаштирилган муҳит бўлиши мақсадга мувофиқ.

Шунингдек, аудио-видеоқайд ускуналари сўроқдан олдин текширилиши керак. Бу нафақат далилларни сақлаш, балки боланинг кейинчалик бир хил воқеани қайта-қайта баён қилиш заруратини камайитишга хизмат қилади [5].

Сўроққа тайёргарликнинг муҳим элементларидан яна бири бу саволлар режасини олдиндан ишлаб чиқиш.

Англия ва Уэльсда қўлланиладиган Achieving Best Evidence (ABE) моделида интервьюнинг мақсади жабрланувчи ёки гувоҳдан имкони борича аниқ ва ишончли баён олиш билан бирга, уларга етказиладиган психологик ноқулайликни камайитиришдан иборат [8]. Ушбу моделдан келиб чиқиб, саволларни эркин баён, аниқлаштириш, деталлаштириш ва назорат саволлари каби мантикий кетма-кетликда ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан, дастлаб “ўша кунни нима бўлганини бошидан охиригача ўзингиз билганингизча айтиб беринг” каби очиқ саволдан фойдаланиш лозим. Шундан сўнг аниқлаштирувчи саволларга ўтилади. Бу ёндашув боланинг жавобини терговчи томонидан олдиндан шакллантириш хавфини камайтиради.

Жинсий зўравонликдан жабрланган болани бир неча марта сўроқ қилиш унинг воқеани қайта-қайта эслашини талаб қилиши ва психологик зўриқишни кучайтириши мумкин. Шунинг учун ҳам Лансароте конвенциясининг 35-моддаси интервьюлар сонини “зарур минимум” билан чеклаш принципини белгилайди [6].

Бундан ташқари, UNODC қўлланмасида ҳам боланинг жиноий одил судлов тизимидаги иштирокини унинг манфаатларига мувофиқ ташкил этиш ва ортиқча такрорий жараёнларни чеклаш муҳимлиги таъкидланади [5]. Шу сабабли Ўзбекистонда ҳам биринчи интервьюни юқори сифатда ташкил этиш, уни аудио-видеога қайд этиш ва кейинги сўроқларни фақат объектив процессуал зарурат мавжуд бўлган ҳолларда ўтказиш масаласига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

АҚШдаги Child Advocacy Center модели бола-жабрланувчи билан ишлашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, тиббий ва психологик хизматлар ҳамда ижтимоий ҳимоя субъектларининг ҳамкорлигига асосланади.

Европада шаклланган Barnahus модели эса ушбу ёндашувни янада институционаллаштириб, сўроқ, тиббий кўрик, болаларни ҳимоя қилиш ва психологик ёрдамни болага мос ягона муҳитда мувофиқлаштиради.

Ушбу моделларнинг умумий хусусияти болани турли муассасалар ўртасида қайта-қайта ҳаракатлантириш ўрнига, тизимни боланинг эҳтиёжларига мослаштиришдир.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда, жинсий жиноятлар бўйича вояга етмаган шахсни сўроқ қилишга тайёргарлик кўришни қуйидаги алгоритм асосида ташкил этиш таклиф этилади:

1-босқич: иш материалларини ўрганиш;

2-босқич: боланинг индивидуал-психологик хусусиятларини аниқлаш;

3-босқич: психолог билан сўроқ тактикаси юзасидан маслаҳатлашиш;

4-босқич: сўроқ ўтказиладиган маҳсус хонани тайёрлаш;

5-босқич: саволлар режасини ишлаб чиқиш;

6-босқич: аудио-видеоқайд воситаларини текшириш;

7-босқич: болага сўроқнинг мақсади ва тартибини унинг ёшига мос шаклда тушунтириш;

8-босқич: биринчи сўроқни имкони борича тўлиқ ўтказиш;

9-босқич: такрорий қўшимча тарзда сўроқни фақат зарур ҳолларда амалга ошириш.

Вояга етмаган шахсни сўроқ қилишга тайёргарлик кўриш унинг кейинги самарадорлигини белгилайдиган мустақил криминалистик босқичдир. Халқаро стандартлар сўроқни боланинг энг яхши манфаатлари, кадр-қиммати, психологик хавфсизлиги ва қайта психологик зўриқишнинг олдини олиш принциплари асосида ташкил этишни талаб қилади.

Шу муносабат билан Ўзбекистонда жинсий жиноятлар бўйича вояга етмаган жабрланувчиларни сўроқ қилишда “сўроққа тайёргарликнинг мажбурий криминалистик алгоритми”ни ишлаб чиқиш ва уни тергов амалиётига жорий этиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар

1. 2024 йил 14 ноябрда “Болаларни зўравонликнинг барча шаклларида ҳимоя қилиш тўғрисида”ги ЎРҚ–996-сон Қонуни// <https://lex.uz/docs/7219502/> Мурожаат санаси: 03.09.2026
2. Болаларни зўравонликдан ҳимоя қилувчи янги тизим қачон ишга тушади? // URL: <https://zamin.uz/uzbekiston/178374/> Мурожаат санаси: 03.09.2026
3. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция//<https://lex.uz/docs/2595913>. Мурожаат санаси: 03.09.2026
4. Committee on the Rights of the Child// <https://www.ohchr.org/en/document> /Мурожаат санаси: 03.09.2026
5. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC)// <https://www.unodc.org/> Мурожаат санаси: 03.09.2026
6. Council of Europe. Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse (Lanzarote Convention), CETS No. 201, 25 October 2007. <https://www.coe.int/en/web/children/lanzarote-convention> Мурожаат санаси: 03.09.2026
7. European Court of Human Rights//<https://www.echr.coe.int/w/judgment-concerning-the-russian-federation-1> Мурожаат санаси: 05.09.2026
8. Ministry of Justice. Achieving Best Evidence in Criminal Proceedings: Guidance on Interviewing Victims and Witnesses, and Guidance on Using Special <https://www.gov.uk/government/publications/achieving-best-evidence-in-criminal-proceedings/> Мурожаат санаси: 03.09.2026